

Pók Attila

ÉN, MI ÉS TI

A magyarországi holokauszt kutatásáról

Historiográfiai értékelések, érdemi recenziók, a szakmai teljesítmény folytonos megmérettetése nélkül aligha képzelhető el valóságos magyarországi történész-közélet. Szakmai közösségünk sokat köszönhet e téren Gyáni Gábornak és a nem kis részt az ő kreatív energiáival is működtetett BUKSZ című folyóiratnak. Kollégánk széles látókörre, sokirányú hazai és nemzetközi tájékozottsága, elméleti igényessége, forráskritikai felkészültsége ösztönzően hathat minden olyan kutatási terület művelőire, amely valamely okból felkelti érdeklődését. Vigyázó szeme most a hazai holokausztkutatáson pásztaézott végig, s ezúttal is markánsan, világosan fejtette ki véleményét.

Másfél évtizeddel ezelőtt kaptam azt a rendkívül megtisztelő feladatot, hogy a magyar rendezők (az MTA Történettudományi Intézete és a Budapesti Európa Intézet) részéről koordináljam a magyarországi holokauszt történetéről 1994 tavaszán, az 50. évfordulón rendezett nemzetközi tudományos konferenciát. Az egész nemzetközi holokausztkutatásban előzmény nélküli volt egy ilyen széleskörű, ilyen sok témakörrel (a politikátörténettől az egyéni és kollektív emlékezetig) foglalkozó, igen nyílt vitákat hozó tudományos eszmecsere. Amerikai szervező partnerem, a magyar holokauszt-kutatás máig meghatározó vezéregyénisége Randolph Braham professzor volt, akivel a kezdeti lépésektől a konferenciakötet publikálásáig folyamatosan, szorosán együttműködtünk. Ő vezetett be a nemzetközi holokausztkutatás világába, az itthoni kollégák közül pedig leginkább Karsai Lászlóra és Molnár Juditra támaszkodhattam tudományszervezői munkám során. A magyarországi gyűlöletpolitika történetével foglalkozva kutatóként is közel kerültem a 20. századi magyar történelem e kulcskérdésének vizsgálatához, ezért szeretnék reagálni Gyáni Gábor gondolatgazdagon provokatív írására. Látszólag távolról kell indítanom, nehogy a provincializmus árvalányhajás útvesztőjébe tévedjek.

Hogyan is határozható meg a mindenkori fő, meghatározó irány egy-egy korszak, egy-egy témakör kutatásában, hogyan tapogatható ki kortársként vagy távolabbról visszatekintve például a kora középkori magyar hadtörténet vagy a két világháború közötti pénzügypolitika vagy az 1848-as magyar honvédség társadalmi összetételének kutatásában a szakma egészének nemzetközi „mainstream”-jéhez kapcsolódás vagy annak hiánya? Milyen vizsgálódás alapján jelenthető ki, hogy az adott témakörrel foglalkozó magyar kutató nem képviselteti magát a téma nemzetközi diskurzusában, nem ismeri a vonatkozó nemzetközi tudományos viták jellemző problémafelvetéseit? Nyilván bizonytalanabban ítélt legtöbbünk kortársként, mint későbből visszatekintve: Hajnal István, Mályusz Elemér vagy Wellmann Imre, netán Ránki György vagy Gunst Péter munkásságának

nemzetközi historiográfiai jelentősége akkor sem vonható kétségbe, ha hosszabb-rövidebb ideig különböző okokból (nem önhibájukból) nem vettek, vehettek részt kutatási témáik „nemzetközi diskurzusában”. Kortársaink, pályatársaink viszonyítása a mainstreamhez sokkal kevésbé egyértelmű: így – most már témánkhoz közelítve – az, hogy melyik kutató (Tim Cole vagy Götz Aly vagy Karsai László vagy Ungváry Krisztián vagy Braun Róbert vagy Csősz László vagy Varga László) eredményei révén tudtunk meg többet és fontosabbat a magyar holokausztról, s ezen eredmények hogyan gazdagították a holokauszt egészével kapcsolatos ismeretanyagot, aligha dönthető el ma megkérdőjelezhetetlen egyértelműséggel. A kutatás egyszerre egymásra építés és egymással vetélkedés, a tudás épületéhez az egyik kutató pillért, a másik maltert, a harmadik kisebb téglát szállít. A pillér is összeomolhat, ha nem időt álló materiából készült, a sietve, rossz minőségű import alapanyagból kevert malter váratlanul szétporladhat, és az átépítés során is aligha nélkülözhetők a kisebb, de vihartűrő építőelemek.

A tudás épületének tégláiról bibliográfiák, historiográfiai tanulmányok adnak számot. Adott esetben a legrészletesebb áttekintést a Randolph Braham által szerkesztett bibliográfiák nyújtják,¹ de ezek nélkül is, csak néhány szakmunka bibliográfiája és lábjegyzetei alapján megállapítható, hogy a magyarországi holokauszt története kutatásának súlypontja Magyarországon van, és az elmúlt húsz év alatt tudásunk megsokszorozódott ezen a területen. A leglátványosabb eredmény a szintén Randolph Braham kezdeményezésére, az ő szerkesztői irányításával, de magyar kutatók jól koordinált forrásfeltárásának köszönhetően elkészült holokauszt-enciklopédia.² Egyetlen más ország, nemzet zsidóságának kiirtásáról sem áll rendelkezésre ilyen mélységű rendszerezett adatbázis. Jól egészítik ki ezt a helyi forráskiadványok, kismonográfiák és tanulmányok, amelyek a regionális sajátosságokat mutatják be.³ Úttörő szerepet játszott itt Molnár Judit Gyáni Gábor cikkében említett könyve, és csak sajnálatosnak mondható, ha Tim Cole mást nem ismer e területen. „Lehangoló és elgondolkodtató”, hogy az igényes historiográfiai kézikönyv magyar vonatkozásokat bemutató szerzője ilyen tájékozatlan. Magyar nyelvismerete pedig bizonyára elégséges lenne a tájékozódáshoz, hiszen „kifejezetten abszurd” lenne, ha a magyar holokauszt történetével foglalkozó szakember nem tudna magyarul ugyanúgy, ahogy a román történelem érdemi kutatása aligha képzelhető el a román, a lengyelé a lengyel nyelv ismerete nélkül. Ráadásul a témában jártas magyar szakemberek angolul is publikálnak – különösen fontosak ebből a szempontból a holokauszt 60. évfordulójára megjelent kötetek, mindkettőben számos magyarországi kolléga publikált angolul.⁴ Két

¹ A magyarországi holokauszt-irodalom legrészletesebb áttekintései: Randolph BRAHAM: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*, Columbia UP, New York, 1962 (második, javított kiadás: Columbia UP, 1984); Uő.: *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography, 1984-2000*, Columbia UP East European Monographs, New York, 2002. Még 2008 folyamán meg fog jelenni Braham professzor szerkesztésében, a Columbia University Press kiadásában a 2002–2007 közötti időszakra vonatkozó kötet.

² *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*, I–III., Park, Budapest, 2007. 23 szerzője közül 16 Magyarországon élő történész. Rövidesen megjelenik e munka angol nyelvű verziója.

³ Ezek részletes listája a fent említett enciklopédia III. kötetében: 1393–1438.

⁴ *The Holocaust in Hungary. A European Perspective*, szerk. Judit Molnar, Balassi, Budapest, 2005; *The Holocaust in Hungary. Sixty Years Later*, szerk. Randolph L. Braham – Brewster S. Chamberlin, The Rosenthal Institute for

másik kötet⁵ is fontos szerepet játszott abban, hogy a csak angolul olvasó szakma is megismerje a vonatkozó magyar eredményeket. Utalhatunk továbbá mindenekelőtt Karsai László és közvetlen munkatársai, valamint Haraszi György, Karády Viktor, Kádár Gábor, Kovács András, Kovács M. Mária, Stark Tamás, Sipos Péter, Szita Szabolcs, Vági Zoltán munkásságára. Nagy nemzetközi feltűnést keltett Borhi László könyvének⁶ egy vonatkozó tézise. E kollégák publikációs jegyzékeit, konferenciaszerepléseiket számba véve, olvasva nehezen érthető, hogy vajon milyen tények alapján következtethetünk a kutatások mai állásából a „szellemi öncsonkolás” veszélyére. 1982-ben indokoltan írhatta Ránki György Braham monumentális szintéziséről, hogy „ezt a könyvet Magyarországon kellett volna megírni”, de abban korántsem volt igaza, hogy a „kérdésről alig született itthon érdemleges munka”. Az 1970-es, ’80-as évek fordulóján nem a kutatói restség és provincializmus, hanem fontos források hozzáférhetetlensége és a politikai légkör tette lehetett volna azt, hogy a Brahaméhoz hasonlítható összefoglaló jelenjen meg Magyarországon. Csak néhány nevet említve: Karsai Elek, Ránki György, Rozsnyói Ágnes, Szinai Miklós, Ságvári Ágnes, Sipos Péter, Schmidt Mária, Varga László, Vígh Károly komoly alapkutatásokat folytattak, és eredményeiket nem titkolták el sem a hazai szakmai közvélemény, jelentős részben az 1979 óta rendszeresen megjelenő *História* révén a tágabb magyarországi nyilvánosság, sem számos kisebb-nagyobb publikáció valamint konferencia-részvétel révén a nemzetközi történész közélet elől.

Húsz évvel később pedig, ha csak a már fent említett kollégák munkáira utalunk, akkor is igencsak érdemleges teljesítményről van szó. Gyáni Gábor fő kifogása azonban az, hogy a magyar holokausztkutatás nem reagált a témakör diskurzusát évtizedekig meghatározó intencionalista–funkcionalista vitára, Ránki György hiába figyelmeztetett erre, Kádár Gábor, Vági Zoltán megjelenéséig csak a szakterület partvonaláról bekibálva Tomka Béla tett sikertelen próbálkozást arra, hogy a nemzetközi horizont fontosságára figyelmeztesse a szakkutatókat. Kádár és Vági végre fiatalos nyitottsággal fogadták be a legújabb, most már poszt-funkcionalista paradigmát, amelynek lényege az, hogy az „Endlösung” fő motívumát nem ideológiai vagy politikai megfontolások, hanem a zsidóság kifosztásának célja jelentette. Kutatásaik alapján Kádár és Vági megkérdőjelezik, módosítják a koncepció kidolgozóit, Gerlach és Aly nézeteit abban a vitában, hogy e kifosztásban milyen arányban vettek részt a német hatóságok, a magyar állam egyes szervei valamint a társadalom általában. Megtudjuk azonban Gyáni Gábortól, hogy Vági és Kádár is csak Ungváry Krisztián vonatkozó, jóval korábban publikált tételére építettek, így Gyáni értelmezésében Ránki György óta elsőként érdemben Ungváry Krisztián volt

---

Holocaust Studies, Graduate Center of the City University of New York, Columbia UP Social Science Monographs, 2006, 241–256. Többek között Csósz László, Gergely Jenő, Hajdu Tibor, Hernádi Miklós, Kádár Gábor, Karády Viktor, Karsai László, Kovács Tamás, Molnár Judit, Novák Attila, Schweitzer Gábor, Szita Szabolcs, Vági Zoltán, Vajda Júlia.

⁵ *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary in 1944*, szerk. David Cesarani, Berg, Oxford – New York, 1997; *The Nazis’ Last Victims. The Holocaust in Hungary 1944*, szerk. R. Randolph Braham – Scott Miller, Berg, Oxford, 1997.

⁶ László BORHI: *Hungary in the Cold War 1945–1956: between the United States and the Soviet Union*, CEU Press, Budapest, 2004.

képes lépést tartani a nemzetközi holokausztkutatás változó értelmező paradigmáival. Örömről azonban korai, józanít ki váratlan fordulattal Gyáni Gábor, hiszen ez a „posztfunkcionalistának titulált, a zsidók diszkriminációját, deportálását és megölését az elkövetők nyereségvágyára visszavezető felfogás erősen emlékeztet a múltban gyakori marxista magyarázó sémákra, amelyek évtizedeken át tartották fogva az elméletet Kelet-Európában”.

Nehéz tehát megfelelni Gyáni Gábor elvárásainak, hiszen még a nemzetközi diskurzussal lépést tartani próbáló kollégák sem képesek maguk mögött hagyni provinciális szellemi határaikat, s ha netán próbálkoznak is ezzel, „akkor is rendre elmarad a történelmi önelhelyezés gesztusa a kurrens történelmi szemléletmódokhoz képest”.

Mit érdemelnek akkor a konzervatív mainstreamhez tartozó kollégák, akik pusztán „a források közvetlen faggatásával töltik idejüket”? Módszertani képzésük valahol Leopold von Ranke szintjén akadt el, pusztán a forrásanyag közreadására szorítkoznak, s így félreértik a történelmszítvátság lényegét. Azon vitatkoznak például különböző forrásokat értelmezve, hogy vajon a német megszállók 1944. március 19. után a teljes magyar zsidó népességet akarták deportálni vagy csupán 50–100 ezer zsidó munkást szerettek volna kapni. Braham és Hillberg nyomdokain haladva aránytalanul nagy figyelmet fordítanak a holokauszt-történet azon elemére, amelyről a legtöbb forrás áll rendelkezésre: megmaradnak az elkövetők keretei között. Álljunk meg egy percre: ha a nemzetközi holokausztkutatás fő iránya évtizedekig ez a „nürnbergi látásmód” s a mainstream magyar kutatók is a politikai élet dokumentumaira és bírósági aktákra építve dolgoztak, akkor milyen alapon állítható az, hogy nem tartottak lépést a meghatározó nemzetközi szakmai diskurzussal? Pedig még arra is vetemedtek (sőt vetemednek még újabban is), hogy nem hagynak fel a forráskiadás kőkorszaki műfajával.

Lassan három évtizede követem pályatársként az egy lábjegyzetben jogosan a hazai mainstream holokausztkutatás fő alakjaként említett Karsai László barátom munkásságát. Bizonyára nem egyedül állítom azt, hogy sem ő, sem a köréhez tartozó Molnár Judit nem tartózkodik a koncepcionális véleménynyilvánítástól sem könyveiben, sem tanulmányaiban, sem publicisztikájában, sem előadásaiban. Nagy szintézise pontos és átfogó képet ad a szakmai viták állásáról évezredünk elején, a megjelenés időpontjában és azóta sem vádolható avval, hogy ne nyilvánítana határozott véleményt minden tudományos vagy közéleti holokauszt vonatkozású vitában. Közben azonban újabb és újabb forrásokat tár fel – többek között a budapesti gettó történetéről is. Sokan foglalkoztak a kis történetekkel és a bűnösök motívumainak keresésével is.⁷ Akadt magyar történész, aki figyelmét a holokauszt áldozatainak emlékezéseire, memoárookra fordította.⁸

Gyáni Gábor most is emlékeztet arra, mily nehéz (ha nem lehetetlen) különbséget tenni a történelmi tény és annak különféle értelmezései között. Természetesen, hiszen a klasszikus auktorok kora óta tudjuk, hogy ugyanarról az eseményről igencsak eltérő

⁷ Lásd a 4. jegyzetben említett enciklopédia III. kötetében található bibliográfiát.

⁸ Lásd például Erős Ferenc, Kovács Monika, Vajda Júlia, Virág Teréz, Louise O. Vasvári vonatkozó munkáit.

beszámolók maradnak fenn – ezek összevetése, kritikája, az újabb és újabb lehetséges források keresése szakmánk egyik alapproblémája és kihívása. Ezt Christopher Browning vonatkozó kitűnő tanulmányának felidézése nélkül is ismert probléma szakmánk művelői előtt.

A vonatkozó nemzetközi viták egy fontos vonulatát nem említi Gyáni Gábor, ez pedig a kommunizmus és bolsevizmus népiertással kapcsolatos bűneinek, valamint a különböző üldözött csoportok szenvedéseinek összehasonlítása a holokauszt áldozatainak szenvedéseivel, többek között Gereben Ágnes, Krausz Tamás, Kun Miklós, Stark Tamás írásaiban. A németországi vitákhoz szorosan kapcsolódnak magyar tudományos és publicisztikai írások, hiszen a mainstream nemcsak az angolszász világ, hanem e témakörben legalább olyan mértékben a német nyelvterület is.⁹

A magyarországi holokausztkutatás és emlékezés fontos színtere a Holokauszt Múzeum. A múzeum körüli viták igencsak megosztották és ma is megosztják a témakör magyarországi szakértőit, de semmiképpen sem minősíthető tudományos provincializmusnak az, hogy a világon ötödikként, Kelet-Európában pedig elsőként Magyarországon nyílt ilyen intézmény 2004-ben.

Többen felfigyeltek arra, hogy – elsősorban a német nyelvterületen – sajátos módon egymástól elkülönülve dolgoznak a holokauszt eseménytörténetével, politikai összefüggéseivel foglalkozó kutatók valamint a kollektív és egyéni emlékezés mechanizmusainak vizsgálói.¹⁰ Ez a jelenség Magyarországon is megfigyelhető, az elkülönülésből azonban nem következhet a más megközelítést előnybe helyező kollégák munkásságának alábecsülése. Ugyanaz a forrás sokfajta kérdés feltevését teheti lehetővé s ugyanarra a kérdésre sokfajta válasz adható. A szakmai közélet értékeli a kérdéseket és válaszokat, a bölcsek követ azonban egyikünk sem tartja birtokában.

⁹ Lásd *Ungarn und der Holocaust. Kollaboration, Rettung und Trauma*, szerk. Brigitte Mihok, Metropol, Berlin, 2005.

¹⁰ Karl-Heinz BOHRER: *Ekstasen der Zeit. Augenblick, Gegenwart, Erinnerung*, Hanser, München–Wien, 2003, 11.